

PALEO- AKTUEEL

3

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1992, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Foto omslag: Wijnaldum (foto D.M. Visser, Fries Museum)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0298-4

PALEO-AKTUEEL

3

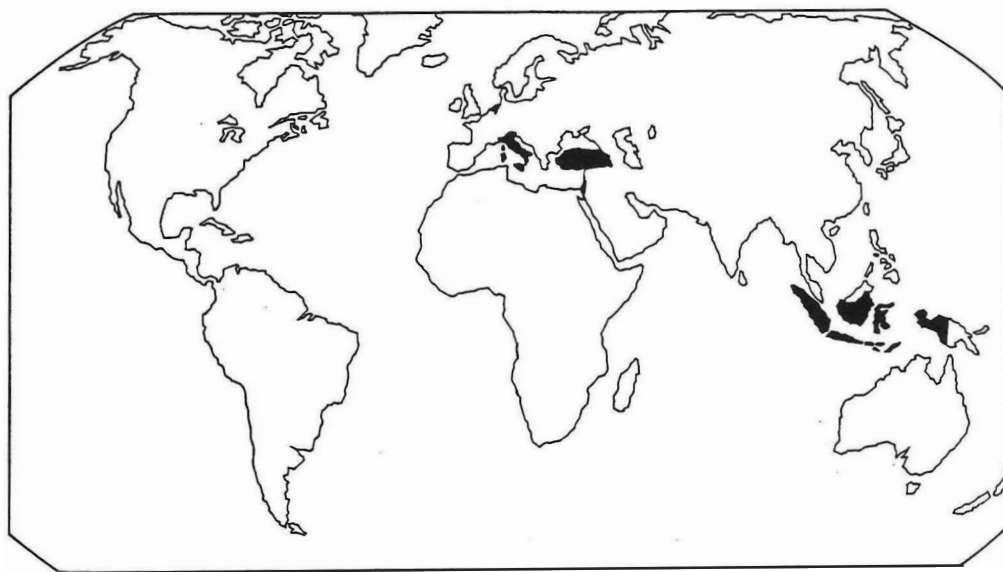
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Biologisch-Archaeologisch Instituut

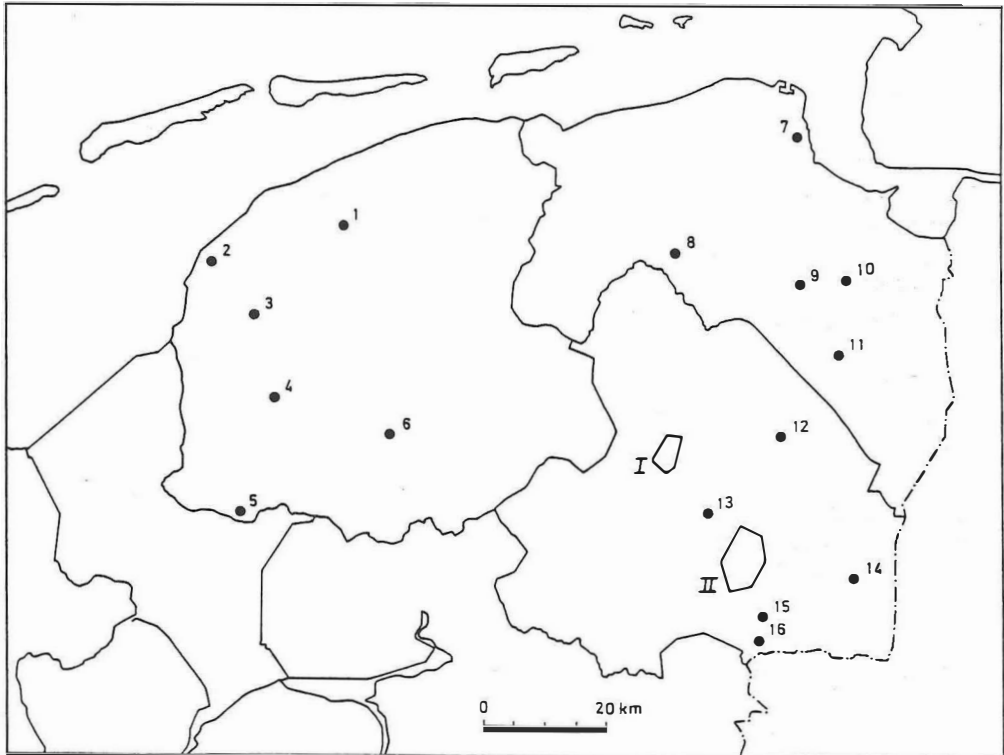
Groningen, 1992

In deze aflevering: Indonesië, Israël, Italië, Nederland, Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Tritsum; 4. IJlst; 5. Oudemirdum; 6. Oudehaske; 7. Bierum;
8. Groningen; 9. Zuidbroek; 10. Scheemda; 11. Nieuwe Pekela; 12. Bronneger; 13. Orvelte;
14. Nieuw-Dordrecht; 15. Dalen; 16. Coevorden; I. Laaghalen/De Haar; II. Mars- en
Westerstroom.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Het BAI op Sumatra: een kort bezoek en geen <i>Homo erectus</i>	9
J. MOLEMA ET AL.	
Mammoetvondsten uit Orvelte, gemeente Westerbork (Dr.)	14
J. SCHELVIS	
Mijten en mammoeten	26
D. STAPERT	
Een bladspitsfragment van de Aardjesberg (Hilversum, N.H.): bewoning tijdens het midden-pleniglaciaal?	29
D. STAPERT	
Een <i>biface partiel</i> in de collectie Vermaning van het Drents Museum	33
Y. DIJKSTRA, M. NIEKUS & D. STAPERT	
Het onderzoek van de Ahrensburg-vindplaats te Oudehaske (Fr.) in 1991	37
O.H. HARSEMA	
Het eerste broodje vlees: gedachten over de oorsprong van de agrarische bestaanswijze	44
H. BUITENHUIS	
Archeozoologisch onderzoek bij de zee van Marmara, Turkije	50
W.A. CASPARIE, J.G. STREEFKERK & R.J. ZANDSTRA	
De neolithische veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.). Een archeologisch monument op de helling	55
J.N. LANTING	
Aanvullende ¹⁴ C-dateringen	61
J. JELSMA	
Een archeologische inventarisatie in Drenthe	64
Y. DIJKSTRA	
Een archeologische inventarisatie in ruilverkaveling Laaghalen en EOT De Haar (Dr.)	69
P.B. KOOI	
Bierum (Gr.), Driestromenland	73

C.M. HAVERKORT & J.M. PASVEER Geautomatiseerde opslag en bewerking van gegevens met betrekking tot menselijk skeletmateriaal	78
A.T. CLASON & L. VAN ES De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.)	81
E. TAAYKE & E. KNOL Het vroeg-middeleeuwse aardewerk van Tritsum, gem. Franekeradeel (Fr.)	84
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Wijnaldum en Friesland in de vroege middeleeuwen: een opgraving in socio-politiek perspectief	89
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De organisatie van de terpopgraving bij Wijnaldum (Fr.)	93
T. LOOIJENGA & J. ZIJLSTRA Een gouden hanger met runeninscriptie uit Wijnaldum (Fr.)	97
S. BOTTEMA De lijkwade van Turijn. Het palynologisch onderzoek	101
A. VERHOEVEN Productie van kogelpotten in Friesland	105
W. PRUMMEL Resten van dieren van het 'Ol Kerkhof' te Scheemda (Gr.)	109
A. MENNENS-VAN ZEIST Groningen als handelscentrum in de latere middeleeuwen	112
G.L.G.A. KORTEKAAS, A. MENNENS-VAN ZEIST, B. HAVINGA, K. HELFRICH, R. KONING & M. STAAL Graven aan de rand van Groningen (Gr.)	118
V.T. VAN VILSTEREN De 14e-eeuwse schatvondst van Coevorden (Dr.)	123
J.T. ZEILER & D.C. BRINKHUIZEN Faunaresten uit een turfschip	127
D.C. BRINKHUIZEN Ansjoavis voor Batavia	132
A.F.L. VAN HOLK Het gebruik van de ruimte aan boord van een binnenschip	136
S. BOTTEMA De bedreiging van wilde stamvormen door van hen afgeleide huisdieren	140

VOORWOORD

Deze derde aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeksactiviteiten van het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen in 1991. De auteurs zijn tenzij anders vermeld verbonden aan het BAI.

De Engelse samenvattingen werden verbeterd door A.C. Bardet.

Paleo-aktueel 1 is inmiddels uitverkocht; aflevering 2 is nog te bestellen op het op het schutblad vermelde adres.

De redactie

WIJNALDUM EN FRIESLAND IN DE VROEGE MIDDELEEUWEN: EEN OPGRAVING IN SOCIO-POLITIEK PERSPECTIEF

J.C. Besteman¹, J.M. Bos en H.A. Heidinga¹

Het Friese koninkrijk als onderzoeksthema

Het terpenonderzoek is vanouds een van de pijlers van de vroeg-middeleeuwse archeologie. Daarbij lag aanvankelijk door de vele terpvondsten de nadruk op de materiële cultuur, later door opgravingen op de nederzittingsarcheologie, waarbij de relatie met het fysische milieu meestal centraal stond. Tegenwoordig is de aandacht meer gericht op socio-politieke processen in de vroeg-middeleeuwse samenleving, die bij voorkeur op supraregionaal niveau bestudeerd worden. Het regionale onderzoek werd in een interregionaal kader geplaatst waarin de elite en haar regio-overschrijdende netwerken centraal kwamen te staan. Dit onderzoek heeft zich wat de vroege middeleeuwen betreft aanvankelijk vooral gericht op de integratie van de Zuidnederlandse, 'perifere' gewesten in de Frankische staat. Het onderzoek in het westen en midden van het land heeft echter eveneens een verschuiving te zien gegeven in de richting van staatsvormingsprocessen, nu echter niet alleen vanuit Frankisch maar ook vanuit Fries perspectief. In het licht van deze onderzoeksbenadering kon hernieuwd terpenonderzoek niet uitblijven.

Over ontstaan, aard en omvang van het vroeg-middeleeuwse Friese 'koninkrijk' staat nog weinig met zekerheid vast. Was dit een losse federatie, geënt op oudere stamverbanden, zoals de historisch vastgestelde of veronderstelde Angelsaksen, Herulen, Warnen, Chamaven en natuurlijk de Friezen zelf? Een federatie dus die net zo veel of weinig voorstelde als de slechts incidenteel gezamenlijk optrekkende Franken uit de laat-Romeinse tijd, of het iets meer gestructureerde Saksenverbond uit de 8e eeuw? Of was er werkelijk sprake van

een centralistisch bestuurde staat? Mogelijk moeten de hier genoemde varianten als stadia in een ontwikkeling op weg naar het rijk van Redbad worden gezien, al staat daarvan zelfs niet vast of het behalve Friesland Citerior (ten westen van het Vlie) ook het terpengebied omvatte. In elk geval is het alleszins aannemelijk dat zich in Noord-Nederland vergelijkbare ontwikkelingen hebben voorgedaan als in Angelsaksisch Engeland, waar in de 7e en 8e eeuw uit een veelheid van *chiefdoms* een aantal krachtige koninkrijken is voortgekomen. Zeker wat Friesland betreft zijn deze staatsvormingsprocessen gestimuleerd door de contacten met en de bedreiging door het Frankische rijk.

Tot de deelgebieden die samen 'Groot Friesland' zouden vormen behoren onder meer het gebied rond de Rijnmond, (een deel van) het 'Chamavenland' (Hamaland) en natuurlijk de Friese gewesten zelf. Dit roept de vraag op naar de structuur van het Friese rijk zoals dat in de Lex Frisionum is omschreven: van Sincfal tot Wezer. Waar lag het centrum, waar de periferieën? En op welk sociaal-politiek niveau en waar opereerden die enkele 'koningen' en 'her-togen' die we in de bronnen tegenkomen? Wat waren de wortels en connecties van de elites waartoe de legendarische Finn in de 6e eeuw en Aldgis en Redbad in de 7e en vroege 8e eeuw behoorden? De vraag is uiteindelijk hoe 'Fries' het Friese rijk was.

Het begrip 'Fries' kan een vergelijkbare ontwikkeling hebben doorgemaakt als 'Frankisch': uitbreiding van de naam van een van de (smaakmakende) stammen over alles wat ten noorden van de grote rivieren woonde, bij welk proces zowel buitenstaanders als de betrokkenen zelf een rol kunnen hebben gespeeld. De eersten, de

Franken, omdat Frisia een handzaam etiket was om een moeilijk grijpbare werkelijkheid te simplificeren, de laatsten omdat zij zich gingen identificeren met dit stigma. Zo zal een elite met expansieve politieke aspiraties zich in dit als Fries bestempelde gebied onder de Friese vlag hebben gemanifesteerd, of ze nu uit het 'echte' Friesland afkomstig was of niet. In deze zin is het Friese koninkrijk dus het product van emancipatie van een deelgebied in de periferie van het Frankische rijk. In dat geval is het niet verwonderlijk dat we de machthebbers in Utrecht aantreffen. Dit centrum van de Friese zendingskerk onder Willibrord en Bonifatius was wellicht ook het centrum van het 7e-eeuwse Friese koninkrijk.

Politiek lijkt vooral Frisia Citerior op de voorgrond te zijn getreden, maar archeologisch gezien is er veel voor te zeggen het Friese kerngebied (Westergo en Oostergo) een buitengewone betekenis in vroege middeleeuwen, in het bijzonder in de 7e eeuw, toe te kennen. Nergens in Nederland is zo veel rijkdom in de vorm van goud te voorschijn gekomen. Bovendien zijn hier, in tegenstelling tot het Groningse en Noordduitse terpengebied en Drenthe, grote hoeveelheden Merovingisch en Karolingisch aardewerk uit het Rijnland geïmporteerd. Gegeven dan ook nog een vondst als de mantelspeld van Wijnaldum, die tot de *thesaurus* van een vorst moet hebben behoord, dan is het duidelijk dat zich in deze streken een krachtige elite heeft ontwikkeld met contacten met het Frankische rijk, Engeland en Scandinavië. Een analyse van de verspreiding van prestigegegoederen kan wellicht meer duidelijkheid verschaffen over de interne socio-politieke structuur van het Friese terpengebied. Maar nog meer werd het ontbreken van onderzoek van een elitaire nederzetting in het Friese kerngebied als gemis ervaren. Wijnaldum nu was als het ware een geschenk uit de hemel.

Het moge duidelijk zijn dat het 'Friese' probleem niet tot Friesland beperkt is, maar de geschiedenis van ons hele land in de vroege middeleeuwen betreft. Vandaar ook het belang van de samenwerking van

BAI en IPP in het Wijnaldumproject, waardoor het Friese koninkrijk als het ware vanuit Friesland ten oosten, respectievelijk ten westen van het Vlie benaderd wordt. Het internationale Wijnaldum van de vroege middeleeuwen is een toepasselijk ontmoetingspunt gebleken.

Aanleiding tot het onderzoek Wijnaldum

Zoals gezegd ging de aandacht uit naar een voor onderzoek zowel toegankelijke als geschikte vroeg-middeleeuwse elitaire nederzetting in het vondstenrijke Westergo. Het absolute topstuk uit Friesland is de vroeg-middeleeuwse grote fibula van Wijnaldum. Recente vondsten van opgeploegde onderdelen van deze fibula werden door Zijlstra (1990; 1991a; Bos & Zijlstra, 1991) gepubliceerd samen met andere vondsten die het belang van deze terp onderstreepten, en die bovendien duidelijk maakten dat deze beschermde terp vermoedelijk toch door erosie wordt aangetast. Het doel van de opgraving was dan ook tweeledig: naast de wetenschappelijke vraagstelling is er ook de vraag naar de mogelijk afnemende kwaliteit van het monument.

Voorlopige resultaten campagne 1991

De opgravingsterp, Tjitsma aan de Foarryp, is een van de meest westelijke van de terpenreeks Wijnaldum-Berlicum, die in de Romeinse tijd bewoond is geraakt. Op een enkele decimeters hoge kwelderrug werd in het begin van de 2e eeuw na Chr. van plagen een terp opgeworpen, waar een drieschepige boerderij op werd gebouwd. Deze kernterp dijt in de loop der eeuwen uit, totdat in de 11e eeuw de maximale omvang bereikt wordt van 2½ of 5 ha, afhankelijk van de vraag of men het tweetoppige perceel wil interpreteren als één of twee terpen.

De voorlopige indruk uit de eerste campagne is dat steeds sprake is geweest van slechts één erf, met één hoofdgebouw. Dit wordt wel vergezeld door een groot aantal

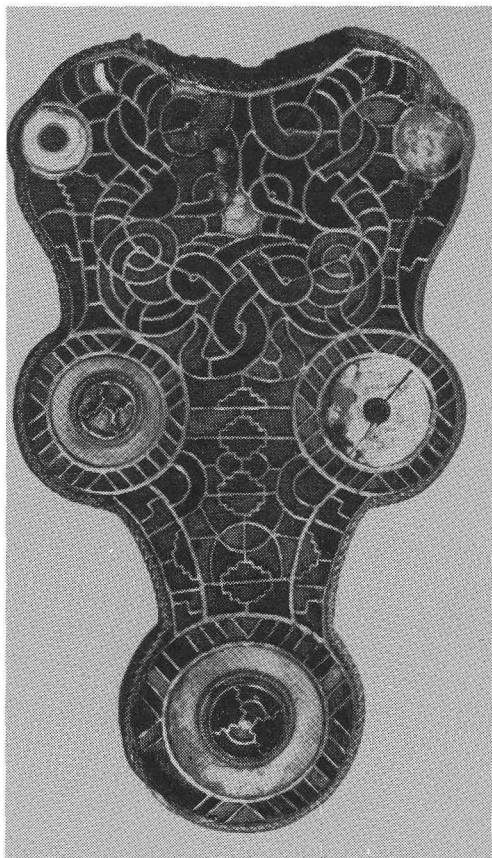

Fig. 1. De voet van de koningsfibula, nu in het Fries Museum (foto CFD, RUG).

bijgebouwen, hutkommen e.d.

Op grond van het vondstmateriaal kan worden geconcludeerd dat de terp gedurende deze periode continu bewoond is geweest; een hiaat in de 4e-5e eeuw, zoals voor het grootste deel van het gebied wordt aangenomen, lijkt niet aantoonbaar, al zijn de vondsten nog relatief schaars. De voor deze tijd veronderstelde Duinkerke II transgressiefase heeft geen sporen nagelaten: geen overslibbingslagen, en ook geen verhevigde ophogingsactiviteiten.

Vondsten uit alle perioden duiden op contacten met andere regio's; het hoogtepunt van de activiteiten ligt in de 7e eeuw. Van deze 7e-eeuwse welvaart is de grote gouden fibula van Wijnaldum wel de op-

vallendste getuige. Ook voor deze periode hebben we in het tot nu toe opgegraven deel maar één erf vast kunnen stellen, met één hoofdgebouw en vele bijgebouwen. Hier vonden ambachtelijke activiteiten plaats. Er zijn aanwijzingen gevonden voor ijzer-, brons-, zilver- en goudbewerking, voor wolverwerking, glaskralenproductie en beenbewerking. Van contacten over grotere afstand getuigt o.a. het bijzonder hoge percentage import aardewerk uit het Rijn- en Eiffelgebied. Behalve aan deze zaken is de rijkdom van de bewoners ook af te lezen aan de fragmenten van glazen stortbekers, aan de sieraden en wapenonderdelen en aan de munten. De drie tot nu toe gevonden gouden munten dateren alle uit deze 7e eeuw: één uit Banassac (Lozère, Aquitanië), één uit Besançon (Jura) en één uit Dorestad.

Ook na deze 7e-eeuwse bloeiperiode blijven de handel en ambachtelijke productie in Wijnaldum een rol van betekenis spelen, zoals ook al opge maakt kon worden uit de door Zijlstra (1990; 1991a; 1991b) gepubliceerde vondsten. Naast veel import aardewerk werden bij de opgraving tot nu toe zeven sceatta's (Anglo-Friese zilveren muntjes uit de 7e-8e eeuw) en 15-20 zilveren Karolingische deniers gevonden. Onderzoek naar de jongere fasen van de bewoning wordt in toenemende mate bemoeilijkt door de erosie: de top van de huidige terp ligt inmiddels voor zover we nu vast kunnen stellen al onder het loopvlak van de 7e eeuw.

Friese koningen?

Zijlstra (1991b: p. 61) is van mening dat niet alleen de grote fibula, die zonder meer uit een vorstelijke context afkomstig is, maar ook de overige uitzonderlijke vondsten het bijzondere karakter van Wijnaldum onderstrepen. De opgravingsvondsten onderschrijven dit. Het gebrek aan vergelijkingsmateriaal is wel een storende factor. Wijnaldum was getuige de vele rijke vondsten die ook elders in Friesland zijn gedaan geen eenzame uitzondering. Een kroonju-

weel als de *disc-on-bow* fibula is echter wel uitzonderlijk, maar zolang niets vaststaat over de context van dit sieraad is het nog te vroeg om Wijnaldum uit te roepen tot koninklijke residentie. Een elite-nederzetting waar een *chieftain* van meer dan lokale betekenis huisde was het zeker. Deze heren van Wijnaldum participeerden volop in de *exchange*-netwerken in het Frankische rijk en het Noordzeegebied. Dit is zeker een van die anonieme plaatsen geweest die naast centra als Dorestad de basis hebben gelegd voor de Friese handel. Een buitengewoon interessant aspect is daarom ook de relatie tussen zulke terpen en de zuidelijke handelscentra.

Een wens voor de toekomst is dat ook het grafveld of de grafvelden van Wijnaldum aan het licht komen, zodat vergelijkingen kunnen worden gemaakt met bijvoorbeeld het onlangs onderzochte grafveldje van Oosterbeintum in Oostergo. Hoopgevend is dat in een profielsleuf reeds een crematiebijzetting in een 5e-6e-eeuws Angelsaksisch urntje is gevonden.

Wat zijn nu, in deze fase van het onderzoek, de belangrijkste conclusies? Voor beide delen van de oorspronkelijke vraagstelling blijkt deze terp een goede keus te zijn geweest. Enerzijds biedt de opgraving veel essentiële informatie over de vroeg-middeleeuwse samenleving in Westergo, anderzijds heeft de toestand van de terp, zoals die bij het onderzoek is vastgesteld, ons attent gemaakt op de noodzaak nog eens goed na te denken over de toekomst van deze monumenten. Het ziet er dan ook naar uit dat het terpenonderzoek weer vaste voet in Friesland heeft gekregen.

Summary

The excavation of a terp near Wijnaldum is aimed on the one hand at collecting evidence about the early-medieval Frisian kingdom and its contacts, and on the other at assessing the degree of deterioration of such dwelling-mounds. This terp definitely proves to have been an elite settlement; besides, erosion was found to be a serious threat to the remains within it.

Noot

1. Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie, Universiteit van Amsterdam.

Literatuur

- Bos, J.M. & J. Zijlstra, 1991. Nieuwe fragmenten van de 'koninklijke' spang van Wijnaldum (Fr.). *Paleo-aktueel* 2, pp. 97-99.
- Zijlstra, J., 1990. *Friese bodenvondsten*. 1. *Finns fibula*. [Leeuwarden]
- Zijlstra, J., 1991a. Finn's fibula? Belangwekkende vroeg-middeleeuwse vondsten te Wijnaldum. *Westerheem* 40, pp. 51-62.
- Zijlstra, J., 1991b. *Friese bodenvondsten*. 2. *Onderzoek Wijnaldum*. Supplement 'Finns fibula'. [Leeuwarden]